

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÜNLÜLER VE ÜNSÜZLER*

Volkan COŞKUN

ÜNLÜLER

Elinizdeki makale, üç ana başlıktan oluşmaktadır.

1. Ünlülerin oluşumunda görev alan organların tanıtımı ve işlevleri
2. Ülkemizde ünlüler üzerinde yapılan çalışmalar ve ünlülerin sınıflandırılması
3. Ünlülerle ilgili olarak Almanya'nın Trier Üniversitesi Fonetik Bölümünde yapılmış olan araştırma sonuçları

1. Ünlülerin oluşumunda görev alan organların tanıtımı ve işlevleri

Ünlülerin oluşumunda görev alan birinci organ, kas ve kırısten yapılmış bir zar olan ve göğüs boşluğunu karın boşluğundan ayıran diyaframdır. Nefes alırken alçalın diyafram, nefes verirken göğüs boşluğuna doğru yükselir. Karın boşluğuna doğru alçalırken akciğerlerin genişlemesine, nefes verirken göğüs boşluğuna doğru yükselerek akciğerlerdeki havanın atılmasına yardımcı olur. Ünlülerin oluşumunda görev alan ikinci organ, esnek ve süngerimsi bir özelliğe sahip olan akciğerlerdir. Diyafram ve akciğerler, ünlülerin oluşumunda aslı bir görev üstlenen havanın, hava ve ses yolunda hareketini sağlayan en önemli organlardır. Akciğerlere bağlı olan nefes borusu ise, havanın gırtlığa geçişini sağlar. Bir kutu görünüşünde olan gırtlak; kıkırdak, zar ve bağlardan yapılmış önemli görevleri bulunan bir organdır. Gırtlığın en önemli görevlerinden biri, ses tellerini içinde muhafaza etmesidir. Gırtlığın ortadaki bölümünde her iki yanda bulunan yarıklar, gırtlığın içini kaplayan mukazanın katlar yapmasıyla oluşmuştur. En üstte bulunan iki yarık, yalancı ses telleri; altındakiler ise, gerçek ses telleridir. Ses tellerinin hareketini, onlara bağlı olan kaslar sağlar. Gırtlığın üzerinde bir huni biçiminde olan yutak bulunur. Yutak, üst tarafı, ağız ve burun boşluğuna bağlanır. Yutak, ağız ve burun boşluğu bir yandan sese rengini verirken, bir yandan da sesin şiddetini arttırmaya yarayan re-

* Makale, TDK'nin bursuyla 1999, 2000 ve 2001 yıllarında gittiğim Almanya'daki Trier Üniversitesi Fonetik Bölümünün l boratuvarında yaptığım araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bana bu fırsatı sağlayan Muğla Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ethem Ruhi Fiğlalı'ya, Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a ve Yürütme Kurulunun Değerli  yelerine en derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmalarımın her safhasında yol gösteren, Bölümün ve Dünya Fonetik iler Birliğinin Başkanı Sayın Prof. Dr. Jens-Peter K ster ile Bölümün  ėretim  yesi Dr. Herbert MASTHOFF'a da teşekkür etmeyi bir gönül borcu addederim.

zonans odacıkları olarak görev yaparlar. Yumuşak damağın en son bölümünde küçük dil bulunur. Küçük dil, yaptığı hareketlerle, bazen burun boşluğunu, bazen de ağız boşluğunu kapatır. Küçük dil, ünlülerin oluşumu esnasında her seferinde sistematik olarak burun boşluğunu kapatır. O hâlde, Standart Türkçedeki bütün ünlüler ağız ünlüleridir. Ağız boşluğu, değişken bir rezonatördür. Bu değişkenliği, büyük dil sağlar. Büyük dil, yukarı ve aşağı hareket ederken, aynı anda da öne ve arkaya doğru hızla hareket edebilen çok hareketli bir organdır. Sistematik olan bu hareketleri sayesinde, ünlülere ayrı ayrı nitelikler kazandırır. Standart Türkçede ünlülere aynı nitelikleri kazandıran organlar, ses telleri ve küçük dil; ayrı ayrı nitelikler kazandıran organlar ise, büyük dil ve dudaklardır. Hareketli olan alt çene, bir yandan ağız açıklığı ayarlarken, diğer yandan da dilin aşağı ve yukarı hareket etmesine yardımcı olur. Ünlülerin oluşumu esnasında görev alan organlardan bazıları hareketli, bazıları ise hareketsizdir. Hareketli organlar; diyafram, akciğerler, ses telleri ve ona bağlı kaslar, küçük dil, yumuşak damak, büyük dil, üst dudak, alt çene ve onunla birlikte hareket eden alt dudakla alt dişlerdir. Hareketsiz organlar ise; nefes borusu, kısmen gırtlak, yutak, burun boşluğu, üst dişler, üst diş eti, üst diş eti ardı ve sert damaktır. Ünlülerin ve dilimizdeki diğer seslerin oluşumunu sağlayan bu organlar, tıpkı bir müzik aletinin parçaları gibidirler ve belirli bir ahenk içinde görev yaparlar. Bu organların birinde veya yönetim merkezi olan beyin ve ona bağlı sinir sisteminde oluşacak birtakım aksaklıklar, seslerin niteliklerinin bozulmasına, renginin ve şiddetinin değişmesine, hatta sesleri hiç üretememize sebep olabilir.

Ünlülerin oluşabilmesi için, akciğerlerden dudaklara doğru hareket eden ve yukarıda saydığımız organlarla sürekli temas halinde olan hava akımı, taşıyıcı görevi yapar. İnsan sesini dalgalar halinde dış ortama aktaran unsurlar, havayı oluşturan ve birbirlerine çarparak hareket eden moleküllerdir.

Ünlülerin oluşumu esnasında akciğerlerden gelen hava akımı, ses tellerine kadarki bölümde melodisiz yani tonsuzdur. Hava akımı, ses tellerini titreştirirse, melodili yani tonlu olur ve ses tellerinden sonraki yoluna tonlu hava akımı olarak devam eder. Standart Türkçedeki bütün ünlüler, ağız ünlüsüdür, yani bu seslerin oluşumu esnasında küçük dil burun yolunu kapatır, böylelikle tonlu hava akımı ağza yöneltmiş olur. Tonlu hava akımı, burada büyük dil ve dudakların çeşitli hareketleriyle birtakım nitelikler kazanır ve böylelikle ünlüler oluşur. Meselâ, melodili, yani tonlu hava akımının i ünlüsü olabilmesi için, alt çenenin, dolayısıyla ona bağlı olarak hareket eden büyük dilin en üst pozisyonda olması, dilin ön tarafının kabarması ve bu esnada dudakların düz bir şekil alması gerekir.

4. Ülkemizde ünlüler üzerinde yapılan çalışmalar ve ünlülerin sınıflandırılması

Ülkemizde Standart Türkçenin ünlüleriyle ilgili ilk lâboratuvar çalışmasını Prof. Dr. Nevin Selen yapmıştır. 1970'li yılların sonunda yapıldığı anlaşılan bu ça-

alışma¹ değerli bir çalışmadır ve bu çalışmada ünlülerin detaylı bir tasnifi yapılmıştır. Ancak teknolojiadaki yeni gelişmeler, ünlülerle ilgili olarak daha net ve daha farklı birtakım sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır.

Prof. Dr. Nevin Selen dışındaki hemen hemen bütün dilciler, ünlülerin tasnifini hep aynı şekilde yapmışlar ve Standart Türkçede 8 ünlünün bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu da ünlülerin gerçek sayısının tespit edilemediğini göstermektedir. Bu tasniflerin hepsinde, ı ünlüsü de u ünlüsü gibi bir **arka ünlü** olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki ı ünlüsü, gerek Standart Türkçede gerekse ağızlarda bir **merkez ünlüsü**dür. Ayrıca, günümüz dil bilgisi kitaplarında Standart Türkçedeki uzun ünlülerden ve alıntı kelimelerle birlikte gelen diğer ünlülerden hiç bahsedilmemektedir. Hâlbuki, kendi estetik anlayışımıza göre yoğunlaşarak kullandığımız binlerce alıntı kelime, artık nasıl bizim malımız olmuşsa, tabii ki, onlarla birlikte gelen bütün ünlüler de artık bizim malımızdır. Standart Türkçedeki ünlüler, bizim kültür unsurlarımızın ayrılmaz bir parçasıdır ve bu yönüyle de kültür unsurlarımızın yaşamasına hizmet etmektedirler. Batı'da yapıldığı gibi, biz de dilde görev alan bütün ünlülerimizi tanımak ve tanıtmak zorundayız. Bu, kültürümüze yapılacak olan en büyük hizmetlerden biridir.

5. Ünlülerle ilgili olarak Almanya'nın Trier Üniversitesi Fonetik Bölümünde yapılmış olan araştırma sonuçları

Ünlüler, bir dilin melodili sesleri, dolayısıyla da estetiği olarak kabul edilmektedir. Bir dilin estetiği, o dilin ünlülerinin çokluğu ve çeşitliliğiyle doğru orantılıdır. Doğal olarak birtakım niteliklere sahip olan ünlülerin, dile akıcılık kazandırabilmeleri için, niceliğe, yani uzunluğu da sahip; uzun sayılabilmeleri içinse, aynı türden bir ünlüden bir kat daha uzun olmaları gerekmektedir. Standart Türkçe, uzun ünlüler bakımından diğer dillere göre zengin bir dildir. Bu sebeple de oldukça estetik ve akıcıdır. Standart Türkçede hemen hemen her ünlünün uzun şekli bulunmaktadır. Bu durum, melodili ses zenginliği bakımından dilimizin ne kadar gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Standart Türkçede 9'u uzun olmak üzere 20 ünlü bulunmaktadır. Ünlülerimiz sayısı, ortalama olarak Batı dillerinin ünlü sayısından 8 fazladır. Ünlüler yeri geldiğinde vurgu, yeri geldiğinde de ton taşıyıcı olduklarından, onların çokluğu sayesinde, bir yandan duygu ve düşüncelerimizi daha etkili bir şekilde ortaya koyabilmekte, diğer yandan da her türlü şarkı ve türküyü sanatlarına uygun olarak icra edebilmekteyiz. Bu, Standart Türkçenin zenginliğidir. Dilimizdeki bu zenginliği büyük ölçüde, bir grafem olan <ğ>ye borçluyuz².

¹ Nevin Selen, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi*, Ankara 1979.

² Volkan Coşkun, Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 9, Ankara 2000, s. 251-250.

<ğ>, Standart Türkçeye 8 uzun ünlü kazandırmıştır. Arapçadan alıntı *ilâ* ve gibi kelimelerle gelen *uzun ön a* (â:) ünlüsü de eklendiğinde, uzun ünlü sayımız 9'a çıkmaktadır. Bu, diğer dillere göre, olağanüstü bir rakamdır. Diğer ünlülerin sayısı ise, Fransızcadan alıntı *alkol*, *rol*, *gol* gibi kelimelerle gelen *merkeze kaçan o*, Arapçadan alıntı *kâr* ve *Halûk* gibi kelimelerle gelen *ön a* (â) ve *merkeze kaçan u* (û) ünlüleri eklendiğinde, 11'dir. *yel* gibi bazı kelimelerdeki *e* ünlüsü, *gel* gibi bazı kelimelerdeki *e* ünlüsüne göre kapalıdır. Bu durumda, Standart Türkçede *kapalıya kaçan bir e* ünlüsünden bahsedilebilir. O hâlde, dilimizde 20, **kapalıya kaçan e** ünlüsünü de katarsak, 21 ünlü vardır.

Standart Türkçedeki ünlüler, yeni 4 ana başlık altında incelenebilir.

1. Ağzın açıklığı bakımından ünlüler (Dilin yüksekliği bakımından ünlüler)
Ağız içinde her yönde hareket edebilen dil, ünlülerin oluşumunda görev alan en önemli organlardan biridir. Standart Türkçedeki ünlüler, ağzın açıklığı bakımından dört bölüme ayrılır. Bunlar; *kapalı (yüksek)*, *kapalı-yarı kapalı (yarı yüksek)*, *yarı kapalı (orta üstü)*, *yarı açık (orta altı)*, *açık (derin)* ünlülerdir. Standart Türkçede kapalı ünlüler, **i(:)** (örnek: [i'yi], [i:'ne] < iğne), **ü(:)** (örnek: [ü'züm], [dû:'me] < düğme), **u(:)** (örnek: [u'zun], [u:'ur] < uğur); kapalı-yarı kapalı ünlü, **e** ve **merkeze kaçan arka û** (örnek: [mah'fûk], [yel]); yarı kapalı ünlü, **ı(:)** (örnek: [sı'kı], [sı:] < sığ); yarı açık ünlüler, **e(:)** (örnek: [et], [e:'er] < eğer), **ö(:)** (örnek: [ör'tü], [ö:'üt] < öğüt), **o(:)** (örnek: [ot], [o:'ul] < oğul) ve **merkeze kaçan arka o** (örnek: [rol]); açık ünlüler, **â(:)** (örnek: [kâr], [kâ:'mîl]), **a(:)** (örnek: [at], [a:'ıt] < ağıt) ünlüleridir.

2. Dilin bölümleri bakımından ünlüler

Dil; ön, orta ve arka kısımlarında kabarak, ünlünün alacağı niteliğe göre ağız boşluğunun önünü, ortasını veya arkasını daraltır. Dilin bölümleri bakımından ünlüler; *ön*, *merkez* ve *arka* olmak üzere üç ana bölüme ayrılır. Standart Türkçede ön ünlüler, **i(:)** (örnek: [i'yi], [i:'ne] < iğne), **ü(:)** (örnek: [ü'züm], [dû:'me] < düğme), **e** (örnek: [yel]), **e(:)** (örnek: [et], [e:'er] < eğer), **ö(:)** (örnek: [ör'tü], [ö:'üt] < öğüt), **â(:)** (örnek: [kâr]; merkez ünlüler, **ı(:)** (örnek: [sı'kı], [sı:] < sığ); arka ünlüler, **e**, **u(:)** (örnek: [u'zun], [u:'ur] < uğur), **merkeze kaçan arka û** (örnek: [mah'fûk], **o(:)** (örnek: [ot], [o:'ul] < oğul) ve **merkeze kaçan arka o** (örnek: [rol]), **a(:)** (örnek: [at], [a:'ıt] < ağıt) ünlüleridir.

3. Dudakların aldığı durum bakımından ünlüler

Dudakların durumuna göre ünlüler, *düz* ve *yuvarlak ünlüler* olmak üzere ikiye ayrılır. Düz ünlüler, **i(:)** (örnek: [i'yi], [i:'ne] < iğne), **e** (örnek: [yel]), **e(:)** (örnek: [et], [e:'er] < eğer), **â(:)** (örnek: [kâr]; **ı(:)** (örnek: [sı'kı], [sı:] < sığ); arka ünlüler, **e**, **a(:)** (örnek: [at], [a:'ıt] < ağıt); yuvarlak ünlüler ise, **ü(:)** (örnek: [ü'züm], [dû:'me] < düğme), **u(:)** (örnek: [u'zun], [u:'ur] < uğur); kapalı-yarı kapalı ünlü, **merkeze kaçan arka û** (örnek: [mah'fûk]; yarı kapalı ünlü, **ö(:)** (örnek: [ör'tü],

[ö: 'üt] < öğüt), o(:) (örnek: [oɫ], [o: 'ul] < oğul) ve **merkeze kaçan arka o** (örnek: [roɫ]) ünlüleridir.

4. Uzunluk-kısalık bakımından ünlüler

Uzunluk-kısalıklarına göre ünlüler, uzun ve kısa ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır. Ünlülerin uzun veya kısa olması, onların oluşum sürelerine bağlıdır. Bir kısa ünlünün iki katı sürede oluşan ünlü uzun ünlüdür. Uzun ünlüler, **i:** (örnek: [i: 'ne] < iğne), **ü:** (örnek: [dü: 'me] < düğme), **u:** (örnek: [u: 'ur] < uğur), **ı:** (örnek: [sı:] < sığ), **e:** (örnek: [e: 'er] < eğer), **ö:** (örnek: [ö: 'üt] < öğüt), **o:** (örnek: [o: 'ul] < oğul); **â:** (örnek: [kâ: 'mil]), **a:** (örnek: [a: 'it] < ağıt); kısa ünlüler ise, **i** (örnek: [i 'yi]), **ü** (örnek: [ü 'züm]), **u** (örnek: [u 'zun]), **merkeze kaçan arka û** ve **e** (örnek: [mah 'lûk], [yeɫ]), **ı** (örnek: [sı 'kı]), **e** (örnek: [eɫ]), **ö** (örnek: [ör 'tü]), **o** (örnek: [oɫ]) ve **merkeze kaçan arka o** (örnek: [roɫ]), **â** (örnek: [kâr]), **a** (örnek: [aɫ]) ünlüleridir.

ÜNSÜZLER*

Ünsüzler, esas itibarıyla titreşimli ve titreşimsiz ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılır. Titreşimli ünsüzlerin dalgaları, tıpkı ünlülerinki gibi harmoniktir. Onların titreşimli ve harmonik olmaları, ses tellerinin devreye girmesiyle, başka bir ifadeyle titreşmesiyle ilgilidir. İster ünlü, ister ünsüz olsun, titreşimli seslere, dil bilgisi terimleri arasında yer etmiş olan *tonlu sesler* de denir. Bütün ünlü ve tonlu ünsüzler, seslerini ses tellerinden alırlar. Ünlü ve tonlu ünsüzler; akciğerlerden gelen hava akımının, ses tellerine çarpması ve bu esnada ses tellerini titreştirmeye başlamasıyla oluşmaya başlarlar. Bir başka deyişle, ses tellerini titreştiren hava akımı, tellerin arasındaki yolculuğunu tamamladığı anda artık *tonlu hava akımı*dır. Bütün ünlü ve tonlu ünsüzlerin oluşumu esnasında ses telleri hep aynı sayıda, meselâ, ortalama olarak, erkeklerde saniyede 100 defa, kadınlarda saniyede 200 defa, çocuklarda ise saniyede 400 defa titreşir. Bu bakımdan ünlüler ve tonlu ünsüzler, oluşum safhalarının küçük dile kadar olan bölümlerinde, hep aynı niteliğe, yani sadece tonluluk niteliğine sahiptirler, dolayısıyla birbirlerinden hiçbir farkları yoktur. Küçük dile kadar aynı niteliğe sahip, yani sadece tonlu olan ünlüler ve ünsüzler, küçük dilin sevkettiği yolda, başka birtakım nitelikler daha kazanır ve böylelikle farklılaşmaya başlarlar. Akciğerlerden başlayan yolculuklarını dudakların hemen dışında tamamlayan ünsüzler, bu yolculukları esnasında dört ayrı nitelik kazanırlar. Bu niteliklerden biri, küçük dile kadar olan bölümde; diğer üçü ise, ağız ve burun boşluğuyla

* Makale, TDK'nin bursuyla 1999, 2000 ve 2001 yıllarında gittiğim Almanya'daki Trier Üniversitesi Fonetik Bölümünün laboratuvarında yaptığım araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bana bu fırsatı sağlayan Muğla Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ethem Ruhi Fırlalı'ya, Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a ve Yürütme Kurulunun Değerli Üyelerine en derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmalarımın her safhasında yol gösteren, Bölümün ve Dünya Fonetikçiler Birliğinin Başkanı Sayın Prof. Dr. Jens-Peter Köster ile Bölümün Öğretim Üyesi Dr. Herbert Masthof'a da teşekkür etmeyi bir gönül borcu addederim.

dudaklarda oluşur. Meselâ, bir ünsüzdeki dört nitelikten en az biri, diğer bir ünsüzdeki dört niteliğin en az birinden farklıdır. Bu farklılık, bazı ünsüzler arasında dörde kadar çıkar. O hâlde ünsüzleri; birbirlerine 1. derecede benzeyen ünsüzler, birbirlerine 2. derecede benzeyen ünsüzler, birbirlerine 3. derecede benzeyen ünsüzler ve birbirlerine hiç benzemeyen ünsüzler olarak dört kategoriye ayırabiliriz. Meselâ: *b-p*, *c-ç* ve *d-t* gibi karşılıklı ünsüzler, birbirlerine 1. derecede benzeyen ünsüzlerdir; bu bakımdan da, birbirlerinin yerlerine rahatlıkla geçebilirler. *h* ve *v* ünsüzleri, birbirlerine 2.; *t* ve *j* ünsüzleri, birbirlerine 3. dereceden benzeyen ünsüzlerdir. *ç* ve *m* ünsüzleri ise, birbirlerine hiç benzemeyen ünsüzlerdir. Tabii ki, bu benzeşmezlikler, ünsüzlerin nitelikleri bakımındandır.

Ülkemizde Standart Türkçenin ünsüzleriyle ilgili ilk lâboratuvar çalışmasını Prof. Dr. Nevin Selen yapmıştır. 1970'li yılların sonunda yapıldığı anlaşılan bu çalışma³ değerli bir çalışmadır ve bu çalışmada ünsüzlerin detaylı bir tasnifi yapılmıştır. Ancak teknolojideki yeni gelişmeler, ünsüzlerle ilgili daha yeni birtakım sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır.

Standart Türkçedeki ünsüzlerin boğumlanma yerlerinin tasnifi, günümüz dil bilgisi kitaplarında olması gerektiğinden farklı yapılmıştır. Meselâ, bu tasniflerde, aslında birer diş eti ünsüzü olan *r* ve *l* ünsüzleri, birer ön damak ünsüzü olarak; birer diş eti ardı ünsüzü olan *ş*, *j*, *c*, *ç* ünsüzleri, ya birer diş eti ünsüzü veya birer damak-diş ünsüzü olarak; birer diş eti ünsüzü olan *d*, *t*, *n*, *r*, *l* ünsüzleri, birer diş ünsüzü olarak gösterilmiştir. Biz, modern fonetik bilgilerinden faydalanarak, fonetik lâboratuvarında yaptığımız detaylı araştırma ve çalışmalar sonucunda, Standart Türkçedeki ünsüzleri aşağıdaki gibi bir sınıflandırma yoluna gittik.

Standart Türkçedeki Ünsüzler dört ana başlık altında sınıflandırılabilir:

1. Ton bakımından
2. Boğumlanma noktası bakımından
3. Ses yolu bakımından
4. Hava yolu bakımından

1. Ton bakımından

Ton bakımından ünsüzler tonlu ve tonsuz olmak üzere ikiye ayrılır:

1.1. Tonlu ünsüzler

Tonlu ünsüzler, tıpkı ünlüler gibi ses tellerini titreştirirler, yani tonlarını ses tellerinden alırlar. Standart Türkçede tonlu ünsüzler şunlardır:

b, d, c, g (ön, orta ve art damak g'leri), j, l (ince l, kalın l), m, n, r, v, z, y

³ Nevin Selen, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi*, Ankara 1979.

1.2. Tonsuz ünsüzler

Tonsuz ünsüzler, seslerini çarpma ve sürtünmeden alırlar. Standart Türkçede tonsuz ünsüzler şunlardır:

ç, f, h, k (ön, orta ve art damak k'leri), p, s, ş, t

1.3. Karşılıklı ünsüzler

Tonsuz ünsüzlerin, tonlu ünsüzler arasında birer karşılığı vardır. Bu tür ünsüzlere karşılıklı ünsüzler denir. Bu karşılıklı durum, onların boğumlanma noktalarının aynı olmasındandır.

Standart Türkçedeki karşılıklı ünsüzler şunlardır:

Tonlu ünsüz: Tonsuz ünsüz:

b ————— p

c ————— ç

d ————— t

g(ön, orta ve art) ————— k(ön, orta ve art)

v ————— f

z ————— s

j ————— ş

1.4. Karşılıksız ünsüzler

Karşılıklı ünsüzler dışında kalan tonlu veya tonsuz ünsüzlere karşılıksız ünsüzler denir. Karşılıksız ünsüzler iki bölüme ayrılır:

1.4.1. Tonsuz karşılığı olmayan tonlu ünsüzler

Standart Türkçedeki bu ünsüzler şunlardır:

m, n, l (ince ve kalın l), r, y

1.4.2. Tonlu karşılığı olmayan tonsuz ünsüzler

Standart Türkçedeki bu ünsüz şudur:

h

2. Boğumlanma noktası bakımından⁴

⁴ ğ, kendinden önce gelen ünlüleri uzatma görevi üstlenen bir grafemdir. Bk. Volkan Coşkun, "Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 9, Ankara 2000, s. 251-260.

Boğumlanma noktası bakımından ünsüzler çeşitli gruplara ayrılırlar. Bu grupların boğumlanma noktaları, gırtlaktan dudaklara kadar uzanan boğaz ve ağız yolunun çeşitli yerlerinde bulunur. Bu noktalarda başta dil olmak üzere, ünsüzlerin oluşumunda görev alan organlar birbirlerine yaklaşır veya değeri. Ünsüzler, önden arkaya doğru, boğumlanma noktalarına göre aşağıdaki gibi sıralanırlar:

2.1. Dudak ünsüzleri

Bunlar, iki dudağın birbirlerine değmesiyle oluşan ünsüzlerdir.

Standart Türkçede dudak ünsüzleri şunlardır:

p, b, m

2.2. Diş-dudak ünsüzü

Bunlar, alt dudağın üst ön dişlere değmesiyle oluşan ünsüzlerdir. Standart Türkçede diş-dudak ünsüzleri, *v*⁵ ve *f* ünsüzleridir.

2.3. Diş eti ünsüzleri

d, t, n, r, l (*ince ve kalın l*) ünsüzlerinde, dilin ucu, diş etine değeri; *s, z* ünsüzlerinde ise, dilin önü diş etine yaklaşır. Bu ünsüzlerden *d, t, s, z* ünsüzlerinde dil aynı zamanda üst ön dişlere de değeri veya yaklaşır; fakat, bu ünsüzlerin asıl boğumlanma yerleri diş eti bölgesindedir.

2.4. Diş eti ardı ünsüzleri

Bu ünsüzler, diş eti bölgesinin bitim yeri ile, ön damak bölgesinin başlangıç yeri arasındaki bölgede boğumlanırlar. Bu ünsüzlerin oluşumu esnasında dilin ön kısmı, diş eti ardı bölgesine değeri veya yaklaşır.

Standart Türkçede diş eti ardı ünsüzleri, *ş, j, c, ç* ünsüzleridir. *ş, j* ünsüzlerinde dil, diş eti ardına yaklaşır; *c, ç* ünsüzlerinde ise, diş etine değeri.

⁵ Standart Türkçede *v* ünsüzü bir diş-dudak ünsüzüdür. *davul* gibi bazı kelimelerde olduğu gibi, bu ünsüzün *u* gibi yuvarlak bir ünlüyle yan yana bulunması, *v* ünsüzünün bir çift dudak ünsüzüne benzer bir şekilde telâffuz edilmesini sağlamaktadır. Bu durum, sadece yuvarlak ünlülerin tesiriyle olmaktadır. Gerçek bir *w* ünsüzünden bahsedebilmemiz için, *w*'nin başka dillerde olduğu gibi (meselâ: İngilizce *will, west, waft, work*), diğer bütün ünlülerle de birlikte kullanılabilmesi gerekmektedir.

2.5. Ön damak ünsüzleri⁶

Standart Türkçede ön damak ünsüzleri, **y**, **k** ve **g** ünsüzleridir. Bu ünsüzlerden **y**'nin oluşumu esnasında dilin orta bölümü, ön damağa yaklaşır; **k** ve **g**'nin oluşumu esnasında ise dilin orta bölümü ön damağa temas eder. **k** ve **g** ünsüzleri, ön ünlülerle (i, ü, e, ö, â (ön a)) birlikte kullanılır.

2.6. Orta damak ünsüzü

Standart Türkçede orta damak ünsüzleri, **k** ve **g** ünsüzleridir. Bu ünsüzlerin oluşumu esnasında dilin orta bölümü, orta damağa temas eder. *Kız* ve *gıda* kelimelerindeki **k** ve **g** orta damak ünsüzleridir. Orta damak ünsüzleri olan **k** ve **g** ünsüzleri, merkez ünlüyle (ı) kullanılır.

2.7. Art damak ünsüzleri

Bunlar, dilin arka tarafının yumuşak, yani art damağa değmesi ile oluşan ünsüzlerdir. Standart Türkçede art damak ünsüzleri **k** ve **g** ünsüzleridir. Art damak ünsüzleri **k** ve **g**, arka ünlülerle (u, o, a) birlikte kullanılır.

2.8. Gırtlak ünsüzü

Bu ünsüz, gırtlakta oluşur. Bu ünsüzün oluşumu esnasında, gırtlak içindeki ses telleri, hafifçe birbirine yanaşır; bu esnada, akciğerlerden gelen hava akımı, ses tellerine sürtünür ve bu sürtünmenin sonucunda **h** ünsüzü oluşur.

3. Ses yolu bakımından

Ses yolu bakımından ünsüzler ikiye ayrılırlar:

3.1. Kapatılı ses yolunda oluşan ünsüzler

Bunların boğumlanmaları sırasında harekete geçen organlar, ses yolunu tamamıyla kapatarak hiçbir geçit bırakmazlar. Hava, bu kapantıyı bir patlama ile açar. Onun için bu ünsüzlere **patlayıcı ünsüz** denir. Bu patlama tonlu ünsüzlerde az olur. Fakat, tonsuzlarda çok açık olarak hissedilir.

Standart Türkçede bu gruba giren ünsüzler şunlardır:

b, c, ç, d, g (ön, orta ve art damak g'leri), k (ön, orta ve art damak k'leri), p, t

⁶ Standart Türkçedeki **g** ve **k** ünsüzleri, gezici ünsüzlerdir. Bu ünsüzler, yanlarında bulunan ünsüzlerin oluşum yerlerinde boğumlanırlar. Bu yönleriyle diğer ünsüzlerden farklıdırlar. Günümüzde art damak ünsüzünü ifade eden **k** harfi yerine, **q** harfinin kullanılması konusunda fikirler ileri sürülmektedir. Bu fikirler yanlıştır, çünkü **q** ünsüzünün boğumlanma yeri küçük dildir ve Standart Türkçede küçük dil ünsüzü yoktur. Standart Türkçedeki **k** ve **g** ünsüzleri gezici, yani yanlarında bulunan ünlülere göre boğumlandıkları için, yazıda yine şimdiki şekliyle gösterilmeye devam edilmelidir, yani bu konuda alfabeimize herhangi bir ekleme yapmaya gerek yoktur. Eğer, diğer ünsüzler gibi, yanlarındaki ünlülere bağımlı kalmaksızın kendilerine has yerlerde boğumlansaydılar, o zaman bu ünsüzler için alfabeğe yeni birtakım harflerin eklenmesi yerinde ve doğru olurdu.

3.2. Açık ses yolunda oluşan ünsüzler

Bunların boğumlanmaları esnasında, hava yolundaki geçit, daralır veya genişler. Bu sesler, ister dar ses yolunda, ister geniş ses yolunda oluşsun, ses yolu açıkken oluşan ünsüzlerin önünde herhangi kısıtlayıcı bir engel bulunmaz.

Ses yolu açıkken oluşan ünsüzler de kendi aralarında ikiye ayrılırlar:

3.2.1. Dar ses yolunda oluşanlar

Bunların boğumlanmaları esnasında; hava, ses organları arasındaki yoldan sı-
zarak geçer. Bu sebeple, bu ünsüzlere *sızıcı ünsüzler* denir. Standart Türkçede bu ünsüzler şunlardır⁷:

f, h, j, s, ş, v, z

3.2.2. Geniş ses yolunda oluşanlar

Bunların boğumlanması esnasında; hava, ses organları arasındaki yoldan ra-
hatlıkla geçer. Ses yolundan rahatlıkla geçen bu ünsüzlere *akıcı ünsüzler* denir. Standart Türkçede bu ünsüzler şunlardır:

l (ince ve kalın), m, n, r, y

4. Hava yolu bakımından

Hava yolu bakımından ünsüzler ikiye ayrılır:

4.1. Ağız ünsüzü

Bu ünsüzlerin boğumlanması esnasında, hava akımı ağız yolundan çıktığı için, bu ünsüzlere ağız ünsüzü denmiştir. Standart Türkçede ağız ünsüzleri şunlardır:

b, c, ç, d, f, g (ön, orta, art), h, j, l (ince ve kalın), k (ön, orta, art), p, r, s, ş, t, v, y, z

4.2. Geniz ünsüzü

Bu ünsüzlerin boğumlanması esnasında, hava akımı burun yolundan çıktığı için, bu ünsüzlere geniz ünsüzü denmiştir. Bunların oluşumu esnasında, küçük dil kısmen ağız yolunu kapatır. Böylelikle hava geniz yoluna sevk edilmiş olur. Standart Türkçede geniz ünsüzleri şunlardır:

m, n

⁷ r ünsüzü, kelime sonunda sızıcı ve tonsuzdur.